

Kanyó Zoltán:

AZ EGYSZERŰ FORMÁK RENDSZEREZÉSÉRŐL

Az irodalomtudományban kevés olyan általános tétel van, amelyet ne lehetne teljes joggal megkérdőjelezni és következésképpen mindig akad valaki, aki a kérdést a tétellel kapcsolatban fel is teszi. Sőt, ha elég lelkiismeretesek vagyunk, saját magunkkal szemben kell feltennünk nem is egyszer a kérdést: vajon értelmeset állítottunk-e, értelmes irányban hatottunk-e kijelentésünkkel. Mások is, magam is felvethetem a kérdést: értelmes dolog-e egyszerű formákról beszélni az irodalomtudományban és a néprajzban. Kétségtelenül nagy jelentőséget tulajdonítottam ennek a kérdésnek, s számomra az irodalomtudományi morfológia, a korai strukturalizmus legjelentősebb felfedezésének számít az alábbi összefüggés: az összetett formák logikailag egyszerűbb és következésképpen történetileg megelőző formákra épülnek. Talán szükséges lesz majd e tétel bővebb indoklása és megfelelő kiegészítése pragmatikai vonatkozásban; a korábbi megközelítés elsősorban szintaktikai összefüggések kimunkálásával fáradozott, egyelőre azonban maradjunk tételünk elsődleges vonatkozásainál. Az összetett egyszerű alapelemekből áll - ez egy axióma, amely egy meghatározott, napjainkban meglehetősen elterjedt szemlélet alapján elfogadhatónak tűnik. Tagadása ott merülhet fel, ahol a jelenségek, vagy bizonyosfajta jelenségek összemérését megengedhetetlennek tartják, például azért, mert minden jelenséget sajátos lényeggel ruháznak fel, vagy mindegyiket az egész sajátos részének tartják, s a jelenség megértését kizárólag a totalitás oldaláról fogadják el. Szükségtelen a példákat szaporítanunk, máris látható, hogy axiómánk igazsága az elfogadott világnézet függvénye: amennyiben egy természettudományosan motivált filozófiai rendszert mondhatunk a ma-

gunkénak, a tétel nagy valószínűséggel alapvető igazságnak számít, ha viszont egyfajta miszticizmussal vagy sajátos monizmussal szemléljük a világ folyását, akkor a kijelentés vaskos tévedésnek minősül. Hacsak nem vagyunk az általunk képviselt szemléleti rendszer elvakult képviselői, kénytelenek vagyunk az eszmerendszerek pragmatizmusát elismerni, tehát nem arra az alapra helyezkedünk, hogy van egyetlen igaz rendszer, amelyet mi képviselünk, s az összes többi mind hamis, hanem valamennyit bizonyos lehetőség-rendszerek megfogalmazásaiként fogjuk fel, amelyek több vagy kevesebb adekvátsággal reflektálják a valóságban végbemenő eseményeket, de ab ovo nem lehetséges egyértelműen döntenünk az egyes rendszerek adekvátsági fokáról, és éppen ezért hagyni kell, hogy a történelem menetében kiválasztódjanak a legmegbízhatóbb szemléletmódok és elhulljanak a kevésbé biztonságosak. Ha igazságot keresünk, nem az egész rendszer igazságát kutatjuk a továbbiakban, hanem a rendszeren belüli, a rendszer alaptételeinek fennállása esetén kiszámítható igazságértékeket. Az elmondottakat nem kell az irodalomtudományi viták összefüggésében túlságosan magyaráztatni: azt hiszem magától értetődő, hogy a nézetek különbözősége világosan alkalmazható az irodalommal és az irodalomtudománnyal kapcsolatban kialakult különböző nézetekre: az egyik szerint az irodalomról szóló beszéd csak a szépség igényével mérhető, a másik, a fenomenológiai, kizárja a természettudományos szemlélet alkalmazását a társadalomtudományban és sajátos intuícióna hagyatkozik, s természetesen vannak olyan rendszerek is, amelyek az irodalmi jelenségeket megfelelő szemiotikai ismeretek általánosítása útján a természettudományoshoz hasonló módszertannal kívánják modellálni. E vitának taglalásába nem kívánunk mélyebben belebocsátkozni, s azt, úgy vélem, szükségtelen különösebben hangsúlyoznom, hogy felfogásom az utóbbi szemiotikai rendszerek egyikével azonosítható. Nem kívánom azonosértékűekként feltüntetni ezeket az irodalomtudományos szemléletmódokat, de szándékosan kerülöm az iskolák közötti vitát, mert többnyire minden egyes iskola csak a saját előnyét zengi, s a töb-

bieket a saját szempontjai szerint itéli meg, s így az iskolák közötti vita süketek párbeszédének benyomását kelti. Maradok a természettudományos, empiriste szemléletmódnál ill. szemiotikai alkalmazásánál, s akkor amikor e nézetrendszer bemutatom, úgy beszélhetek róla, mint amelyik nem rosszabb lehetőség a többinél.

Ha ettől a legáltalánosabb szemléletmódbeli különbségtől eltekintünk és figyelmünket immár egy rendszer összefüggéseire fordítjuk, nem menekülünk meg az előző, iskolák közötti vitákhoz, elvi eldönthetőségük miatt nagy mértékben hasonló vitás kérdésektől. Az első ilyen jellegű kérdés az, hogy vajon ontológiailag realista, vagy nominalista módon próbáljuk az irodalomtudomány kérdéseit megközelíteni. Bár e kérdésben az utóbbi időben már hangot adtam véleményemnek, tekintettel azonban arra, hogy ezek az írásaim még nem jelentek meg, s nézeteim bizonyos vonatkozásban meglehetősen eltérnek az uralkodó felfogástól, tanácsosnak látom a problémát röviden érinteni.

A kérdés az irodalomtudomány tárgykörével kapcsolatban merült fel. Az irodalomtudomány történetileg ismeretes módon a romantikához kapcsolódva alakult ki. A romantika egyik alapvető jelszava az irodalom átfogó értelmezése volt, amely többek között megnyilvánult az eddig erősen érvényesülő retorikai szemlélet viaszszorításában. Az irodalom a maga átfogó érvényével ekkor kezd el érvényesülni a költészet sokkal korlátozottabb használatával szemben, s bár a német klasszikus idealista esztétika talaján áll, eltűnnek a különbségek és a műfaji feltételrendszerek, ehelyett a maga absztraktságában megjelenik maga az irodalmi mű, s a XX. században a fenomenológus Ingardennél ez a kategória jelenik meg a modern irodalomtudomány megalapozójaként. Maga a történeti folyamat joggal tölt el gyanakvással bennünket, kérdésünk éppen ezért jogos: van egyáltalán olyan egység, hogy irodalom ill. irodalmi mű? Az a körülmény, hogy manapság majdnem mindenki használja ezt a terminust, még nem biztosítja a terminus értelmes használatát, hiszen távolról sem világos, hogy mely jelenségeket kell

átfognia ennek a fogalomnak. Nyilvánvalóan tudunk idézni olyan műveket, amelyek vitathatatlanul e fogalom alá tartoznak, de a szerző ismert vagy referált megnyilatkozásainak bizonyos csoportjai - pl. a szerző magán vagy a hivatalos levelezése, adott esetben irodalminak tekinthető meg nem is. De egyáltalán mitől függ, hogy egy szöveget irodalminak tekintsünk vagy sem? Bár különböző tényezők szerepet játszanak itt, meghatározónak egy társadalmi konvenciót tartunk, amelynek alapján képesek vagyunk jelenségeket azonosítani, megérteni, elfogadni. Ha társadalmilag nem vagyunk elég nyitottak egy műfaj megértésére, hiába adottak a képességeink a kérdéses műfaj befogadásához, csak személyes szerencsének tudhatjuk be, ha mégis magunkévá tudjuk tenni a műfajt, ez a találkozás társadalmi szinten nem volt megtervezve. Azt, hogy mi az irodalom, konvenció határozza meg, azonban a konvenció meghatározott kisebb-nagyobb közösségekben működik. Szociológiai ismereteink szerint e konvenciók viszonylag kis közösségekben hatnak elementáris erővel, s bár napjainkban tanúi lehetünk olyan átfogó törekvéseknek, amelyek a meghatározó konvenciókat igyekeznek nagy nemzeti egységek fölött létrehozni a modern tömegkommunikáció segítségével, mégsem ennek az egyesítésnek kell elsőrenden figyelmet szentelni, hanem a nyelv pragmatikai sokszínűségének. A megszólalás a műfaj korlátai között egyértelműen behatárolt nyelvileg is, s ez azt jelenti, hogy bizonyos rétegnyelvhez kötött, annak a rétegnek a sajátos nyelvhasználatához, amelyik a sajátjának mondja a kérdéses műfajt. Ilyen módon az, amit általában irodalomnak szokás nevezni, nyelvi játékok sorozataira bomlik, amelyek első renden kis közösségek kommunikációjában élnek. Az egyes közösségek irodalmi műfajai összevethetők egymással és kereshetők olyan szövegek, amelyek logikailag, pragmatikailag megelőzik az összes többi formát, így merül fel az egyszerű forma kérdése, mint alapvető irodalomelméleti kérdés. A ma egyre inkább egységesülés felé haladó irodalmi jelenségek a szóbeli irodalmi jelenségek, a szóbeli irodalom alapelemeinek vizsgálata alapján válhatnak

érthetővé: egyszerű formákon nyilván olyan szóbeli nyelvi játékot kell értenünk, amely egyszerű közösségekben is létrejöhetett és amely a kulturális közlésformákat megalapozza. Az egyik alapvető kérdés, hogy jelenlegi kulturális ismereteink alapján mennyire juthatunk el egyáltalán a történelem előtti idők egyszerű formáihoz. Erre a kérdésre csak az adhat egyértelmű pozitív választ, aki valamilyen misztikus intuición alapján tudást szerez arról, hány egyszerű forma van, s hogy fejlődtek ki belőlük a későbbi összetett alakzatok. Empirikus vizsgálat alapján könnyen olyan helyzethez juthatunk, hogy jelenlegi kultúránk egyszerű formái nem föltétlenül esnek össze a korábbi korok egyszerű formáival, de más vizsgálat mint az empirikus, aligha hozhat megbízható eredményt, s a várható nehézségek nem szabad, hogy eltérítsenek a vizsgálatok elvégzésétől. Ha az irodalmi jelenséget nominalista módon nyelvi játékok sorozatával értelmeztük, fel kell tennünk a kérdést, van-e valami közös elem e játékok sorozatában. Természetesen egymástól meglehetősen különböző játékokra kell gondolnunk, az egyik pl. fiúk számára szóló beavatkozási rítus, a másik mitosz, a harmadik tréfa stb. Az általános tendencia esztétikai megegyezések kimutatására törekszik, azonban a szépségben való megegyezés nagyon másodlagos jellemvonásnak tűnik. A szóbeli kommunikáció eszközeivel rendelkező csoportok egyfajta létszükséglete volt egy bizonyos társadalmi tradíció kialakítása. Ez első szinten csak a szóbeli kommunikáció eszközeivel, valamint társadalmi konvenciók segítségével hajtható végre: biztosítani kell, hogy a közösség minden tagja, vagy kiválasztott tagjai meghatározott alkalmakkor tetszés szerint fel tudják eleveníteni a kodifikált szöveget. Ez úgy érhető el, hogy szigorú konvenciót vezetünk be: ilyen és ilyen alkalmakkor a közösség meghatározott tagjainak ilyen és ilyen szöveget kell előadnia, különben különféle büntetésnek van az illető kitéve, amelyek a kiközösítés szintjéig mehetnek. A közösség lehet egyfajta kommunikatív egység az említett kulturális hagyományok bevezetése nélkül, de mint jelhasználó közösség jó-

val alacsonyabb szinten áll, mint azok a közösségek, amelyek a közös memória-egységet kialakították és megfelelő stratégiákat dolgoztak ki a memória-egységek felidézésére, a közösségi tudás ébrentartására. Bármilyen is legyen a konkrét nyelvi játék tartalma, célja átvitt szemiotikai szinten mindenütt ez: a nyelvi rendszer hatósugarának kiteljesítése, a kommunikáció lehetőségeinek bővítése a kommunikáció sajátos szabályozása révén. Mert más mód egyelőre nem áll rendelkezésre, csak a szóbeli kommunikáció módja, csak ezt lehet a könnyebb emlékezetben tartás kedvéért, a felidézés technikájának megkönnyítésére megfelelő módon átszerkeszteni, úgy hogy a szövegtesten az azonosságok és az egymást kizáró ellentmondások meghatározó szerephez jussanak. Ez a tény meghatározza az általunk keresett egyszerű formák szintaktikai-szemantikai szerkezetét: az ellentétek maximálisan kiélezettek, nincs semmi lekerekítve, nem fokozás, hanem ismétlés található, s a világkép általában tétel és ellentétel egymást abszolút mértékben kizáró ellentétében formálódik meg. Ugyanakkor világossá válik a nyelvi szépségek gyakorlati jelentősége: a legegyszerűbb szinten megvalósuló nyelvi kiterjesztése az a köznyelvi kommunikációnak, egy új nyelvi réteg, mindegy milyen céllal is jött létre. Pontosabban szólva a rejtett szemiotikai cél világosan látható és gyakorlati jellegű, a társadalmi tudat szorgalmas önkiműveléséről van szó a tarka nyelvi és kommunikációs játékokban. Az a közösség, amely erre az útra lépett, kétség kívül magasabbrendű emberi közösség irányába tett egy meghatározó lépést, mert csak ilyen módon hozható létre közösségi tudat és közösségi emlékezet. Ezzel az időhöz való viszony alapvetően megváltozik, nem egy megkülönböztethetetlen és állandó jelennel állunk immár szemben, hanem van nekünk mint közösségnek múltunk és e múltnak vannak bizonyos tanulságai, amiről reflektálni kell. S megváltozik az egész társadalmi struktúra is, de e változások végülis oda vezetnek, hogy a kezdet kezdetén olyan alapvetőnek minősülő gyakorlati eljárások jelentősége egyszerűen olyan kicsinynek és másodlagosnak tűnik az újabb

eredmények mellett, mint amilyen az írás vagy a tömegkommunikációs eszközök; a régi módszerek alkalmazása egyszerűbben fölöslegesnek, elavultnak vagy avittságában igazónak tűnik, ezért nyer utólag az egész rendszer egyértelműen esztétikai értelmezést. Az esztétikai értelmezés ellen nem kívánunk szót emelni, csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy az általunk alkalmazott szemiotikai értelmezés nem ebbe az irányba mutatott, hanem végsősoron a természettel vivott zéró-összegű játék irányába: tudatot, illetve öntudatot fejlesztett egy közösségnek, hogy a természettel vivott harcban megálljon. Ezek az eszközök csak akkor minősülnek kizárólagosan esztétikai jelentőségűnek, amikor az eszközök gyakorlati jelentősége elvész a természettel vívott összeütközésben. Ilyenformán azt mondhatjuk, hogy az egységesnek tűnő esztétikai szféra meglehetősen összetett heterogén gyakorlati rendszerek egységesítéséből áll elő oly módon, hogy az eredeti gyakorlati célok jobbára jelentőségüket veszítik, illetve amikor sokkal hathatósabb eszközök állnak rendelkezésünkre e célok elérésének érdekében. Az esztétikai interpretáció némiképp a késői hamis tudat értékelése az összefüggésekről látszat megegyezések alapján azonban tisztában kell lennünk azzal a veszéllyel, hogy ezen az oly kevésbé feldolgozott területen számos ideológiai téveszme foglyai lehetünk.

Az elmondottak alapján világosan látszik az egyszerű formák elvi módszertani jelentősége a nominalista alapú irodalomelméleti és néprajzi gondolkodás számára. Az irodalom nem valami homályos egység, hanem különböző gyakorlati orientációju nyelvi játékok sokasága. A kérdés, amely morfológista-strukturalista stb. rendszerépítő szemszögéből felvetődik, úgy fogalmazható meg, hogy vajon kijelölhető-e a műfajok olyan alapvető csoportja, amelyből építkeznek a többiek és milyen elvek szükségesek az alapvető formák kijelöléséhez.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy az egyszerű formák meghatározása nem csupán általános elvi kérdés, mint ahogy azt első meghatározójuk, Jolles gondolta, hanem alapvetően

empirikus kérdésfeltevés, s mint ilyen, nem szakítható el a nyelv-, irodalom- és néprajztudomány fejlődésének főbb problémáitól. A kutatások a korábbi időszakban szintaktikai ismérvek rendszerezésére korlátozódtak. A francia és az angolszász kutatások eredményeire támaszkodva magam is kísérletet tettem egy ilyen összegzés kialakítására, s ez első megfogalmazásban tér és idő kölcsönös összefüggéseinek érdekes táblázatát hozta, amelynek főbb tanulságait ma is megszivlelendőnek tartom. Azonban a névmások, nevek, névszós szerkezetek, valamint igeidők és a tér mondatbeli kifejezései logikai értelmezést kívántak meg, s így a korábban áttekinthetőnek minősített táblázat kezdett már akkor teljesen áttekinthetetlenné válni, amikor a kérdéses viszonyoknak csak egy töredékét sikerült formalizálni, s az is világossá vált, hogy e szintaktikai összefüggések önmagukban nem meghatározó jelentőségűek. Meghatározó jelentőségűnek azt az eljárást tartom, amely az egyszerű formákat mint nyelvi játékokat megpróbálja egy átfogó pragmatista nyelvtan szabályaival értelmezni, amely tekintettel van a játékok kifejezésre jutó elvek belső összhangjára. Klasszikus példa erre Grice kommunikációs grammatikája, amely a maga kooperációs elvével és a racionális közlést biztosító maximáival világosan elhatárol egy olyan közléstípust, amelynek a célja a megalapozott igaz közlemény, tehát az a fajta közléstípus, amely a tudományos közlések homlokerében áll. Az egyszerű formák kérdése azaz a kérdéssel hozható kapcsolatba, hogy hány ilyen alapvető nyelvtan határozható meg. Pontosabban szólva egy kijelentést úgy foghatunk fel, mint a közösség tagjai által a kommunikációban végrehajtott cselekvést, amelynek típusát műfajnak nevezzük és a kommunikáció során alkalmazott szöveg létrehozási és viselkedésbeli stratégiák alapján definiáljuk. Felépítettségük szerint a műfajok lehetnek egyszerűek és összetettek. Egy műfaj akkor egyszerű, ha egyetlen stratégiai mozzanat hozza létre abban a játszmában, amelyben a kommunikációs partnerek résztvesznek /pl. a megszólított megneveztetése a vicc esetében, egy általá-

nosan jóváhagyott megoldás prezentálása a közmondásnál, stb./, az összetett műfajok viszont több különböző stratégiai mozzanatot egyesítenek, többnyire úgy, hogy különböző egyszerű műfajok elemeiből épülnek fel. Természetesen az összetettség bizonyos fokig definíció függvénye, éppen ezért szükséges az egyszerűnek vélt műfajok empirikus vizsgálata, s ennek alapján egy többé-kevésbé általánosan elfogadható skála megállapítása. A műfajok pragmatikai tulajdonságai alapján további különbségeket tehetünk, alapvetőnek tűnik a különbség az elsődleges egyszerű műfajok és a másodlagos egyszerű műfajok között. Az elsődleges egyszerű műfajok rendelkeznek a nyelvi és viselkedésbeli megfelelekezés kódjának teljességével. Ilyen a racionális konverzáció és a Grice-i grammatika, továbbá minden valószínűség szerint a vicc, a fiktív mese, az ígész formula, és a nekik egyenként megfelelő grammatika. A másodlagos egyszerű műfajok alá vannak rendelve az elsődlegeseknek, amennyiben a másodlagosoknak nincs speciális nyelvi és viselkedésbeli kódjuk, s így más, elsődleges műfajok kódját kényszerülnek alkalmazni. Ezt látjuk pl. a közmondások esetében, hiszen a közmondások használata megfelel a konverzáció szabályainak. Az egyszerű műfajok - elsődlegesek és másodlagosak egyaránt - jelentik a társadalmilag-kultúrálisan releváns információ tárolására és a szóbeli kommunikáció eszközeinek speciális újrászervezésével megoldódó, rendszeresen ismétlődő közlésre szolgáló institucionált megoldást, amelyet alátámasztanak a kíváncsú kommunikatív formák megszerzésére, begyakorlására és átadására buzdító társadalmi normák. Az egyszerű műfajok nyelvtana lényegileg a szöveglétrehozás szabályaiban a memorizálhatóság érdekében szóló társadalmi döntéseket sűriti magába. Az egyszerű műfajok, ha nem is számíthatók örökéletűeknek, mint ahogy Jolles az egyszerű formákról hirdette, valóban igen hosszú ideig aktívan fennállhatnak: még akkor is, amikor a szóbeli irodalom presztízse rég a múlté, s ha nincs közvetlen társadalmi kommunikációs szükség a használatára, csak a tetszés, csak az alapvető ellentmondásokon épülő művészeti kód gya-

korlati alkalmazása.

Az egyszerű formák rendszerezéséről kívántunk szólni, azonban nem tehattünk mást, mint ismertettük azt a nominalista irodalomelméleti felfogást, amelynek véleményünk szerint természetes kiegészítője a műfajelmélet megfelelően megfogalmazott alapeleme, amelyet mi egyszerű műfajnak neveztünk már csak azért is, hogy megkülönböztessük az egyszerű formák kevésbé szerencsésen megfogalmazott elméletétől. A kérdéses elemek műfajok, egy adott közösség meghatározott konvenciója alapján jönnek létre és azután e konvenció rendszer részét alkotják. E műfajok rendszerezésére tettünk szerény javaslatot, azonban ez az empirista jellegű javaslat csak annyiban él, amennyiben a gyakorlatban megvalósítjuk. Nagy örömünkre szolgál, hogy az egyszerű formákkal való foglalkozásunk nemcsak értő ellentmondásokat, hanem a fiatalok körében néhány ígéretesnek tűnő vállalkozást indított útjára, a felvetett gondolatok megméretésére ezek az elméleti és empirikus vizsgálatok adnak majd megfelelő alkalmat.